УДК 811.512.145'373

Э.Н. Денмөхәммәтова

ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕНДӘ СИНОНИМНАР

Умение пользоваться лексическим фондом языка в своем творчестве является одним из основных показателей мастерства писателей и поэтов. В лексико-семантической системе каждого языка и художественном процессе особое место занимают синонимы. В статье анализируются роль и место данных слов в творчестве современных татарских поэтов.

Ключевые слова: синонимы, синонимический ряд, язык поэзии, образные средства, татарский язык.

Әлек-электән теге яки бу телне камил белү күрсәткечләренең берсе булып, мәгънәдәш сүзләрдән дөрес файдалану саналган. Шунлыктан синонимнарга күп тел белгечләре, язучылар һәм әдәби тәнкыйтьчеләр зур игътибар биргәннәр, әлеге төр сүзләрнең телне баету, фикерне төгәл һәм анык бирүдәге рольләрен күрсәтеп килгәннәр, аларны үз мәгънәсендә, әйтәсе фикерне гади, җыйнак итеп бирерлек формада кулланырга чакырганнар.

Тел белемендә бер яки якын мәгънә белдергән сүзләр синонимик рәтләргә туплап өйрәнелә. Галимнәр фикеренчә, татар телендә синонимик оялар 15 меңнән артып китә. Бу өлкәдә тикшеренүләр күптәннән алып барылса да, өйрәнеләсе, ачыклык кертәсе мәсьәләләр дә кала бирә. Мәсәлән, мәгънәдәш сүзләрнең шагыйрьләр иҗатында тел-сурәтләү чарасы буларак кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү аларның табигатен тулырак күзаллау ягыннан зур әһәмияткә ия.

Т. Галиуллин татар шигъриятен түбәндәгечә тасвирлый: «Хәзерге поэзиянең киң тармаклы һәм күп юнәлешле эчтәлеген иңләве кыен. Тарихи үткән, иҗтимагый мөнәсәбәтләр, туган җиргә, телгә мәхәббәт, кешенең үз-үзен аңлавы, кичерешләр хәрәкәтен ачарга ярдәм иткән табигать күренешләре, тормышны киная белән, үзгәртеп сурәтләү, фәлсәфи гомумиләштерү, акыл һәм физик хезмәтләр белән рухлану, балачакны сагыну, мәхәббәт сагышлары – барысы газиз илһам чыганаклары. Шигърият, бер ише чорлардагы кебек, Җир шары мәшәкатьләре, атом-төш коралы, галәмне яулау белән масаю, бөек төзелешләр, кара алтынны күбрәк чыгару өчен көрәш кебек татар халкына файдасы нисби гамәлләргә дан җырлау, халыклар дуслыгы турында сафсата сатудан арына бара» [Галиуллин, б. 8]. Г. Афзал, Ш. Галиев, Ә. Баянов, М. Шабаев, И. Юзиев кебек һаман иҗади эзләнүләр рухы белән яшәгән өлкән буынның дөньяда яшәү мәгънәсе турында уйлануларын алтмышынчы елларда поэзиягә язгы ташкындай дәррәү килеп

кереп, сүз-образ өлкәсендә кыю ачышлар ясаган Р. Әхмәтҗанов, Р. Фәйзуллин, Р. Харис, Р. Гаташ, Г. Рәхим дәвам итә, аларга соңрак килеп кушылган Р. Миңнуллин, Р. Вәлиевлар традициясен Г. Морат, Р. Зәйдулла, Р. Сүлти кебек яшьрәк буын авторлар һәм хатын-кыз шагыйрәләр дәвам иттерә, үстерә дип, фикерен дәвам итә галим. Әлеге авторлар укучыга үзләренең хисләрен шигырь аша җиткергәндә синонимнарга еш мөрәҗәгать итәләр. Сөйләмгә, контекстка синонимнар рәте күпчелек очракта тулысынча диярлек килеп керә. Алар я тезеп китү, я каршы кую формасында, яисә төрле тезмәдә яки җөмләдә әле берсен, әле икенчесен файдалану рәвешендә кулланылалар.

Ш. Ханбикова үзенең «Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр» хезмәтендә, синонимнарны тезеп китү төрле максатларда файдаланырга мөмкин, дип яза. Ул аларны якынча унга бүлеп күрсәтә [Ханбикова, б. 48]. Тикшеренүләр үткәргәннән соң, мәгънәдәш сүзләрнең поэзия телендә түбәндәге максатларда ешрак файдаланылулары ачыкланды:

1. Күпмәгънәле сүзнең кайсы мәгънәсендә кулланылуын ачыклау өчен. Бу төр синонимнар шигъри текстларда аеруча еш очрый. Мәсәлән, татар телендә *изү* сүзенең берничә мәгънәсе бар, алар «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә теркәлгәннәр:

изү – I. 1) Каты яки порошок сыман нәрсәне су кушып болгатып, йомшак, сыек яки боламык хәленә китерү; 2) Әйберне зур авырлык астында калдырып басу, яньчү, сыту, таптату, шәкелен бозу; 3) *күч. сөйл.* Бик каты, хәлдән тайдырганчы кыйнау; 4) *күч.* Йөрәккә авыр булып, борчып, җәфалап, газаплап тору; 5) *күч.* Төрле авырлыклар, дөнья мәшәкатьләре басу, газап чиктерү, хәлдән тайдыру, эштән чыгару; 6) *күч.* Иктисади, сәяси һәм рухи яктан кысу, җәберләү; 7) *күч.сөйл.* Бер үк сүзне кат-кат сөйләү, кабатлау; 8) *күч. сөйл.* Кирәксез, зарарлы эш эшләү, җайланган эшне бозу; 9) *күч. сөйл.* Танымаслык, аңлашылмаслык хәлгә китереп бозу.

II. (Икътисади, сәяси һәм рухи) кысынкылык, җәбер, эксплуатация.

III. 1) Киемдә муен турысында күкрәк авызына таба уелган ерык һәм шул ерыкның һәр ике ягы; 2) *этн.* Татар хатын-кызларының төрле төстәге тасмаларны изү тирәли тегеп, укалар белән чигеп эшләгән, күлмәк якасыннан алып билгә кадәр бөтен күкрәкне каплый һәм бизәнү өчен күлмәк өстеннән киелә торган күкрәкчәсе [Татар теленең..., б. 174].

М. Әгъләмов әлеге сүзне түбәндәгечә файдалана:

Күпереп торган илне ***изү, басу,***
Камыр азык ясау дәвам итте…
…һәм, ниһаять,
Өркетелгән милләт
Кимсетелгән милләт…
тәпи китте.
(«Хәтер көне»)

Шагыйрь аның төрле авырлыклар, дөнья мәшәкатьләре басу, газап чиктерү, хәлдән тайдыру, эштән чыгару мәгънәсендә

кулланылганлыгын *басу* фигыле ярдәмендә ачыклап китә.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә *кичерү* сүзенең 4 мәгънәсе бирелгән [б. 260]. Түбәндәге мисалда ул *гафу итү* мәгънәсендә кулланылган. Зөлфәт шул рәвешле кичерү фигылен «аныклап» үтә:

Мин ***кичермим****!*
Мәңге ***гафу итмим****!» –*
Әткәң-әнкәң җыры шул булыр.
Татар! Татар! Моны аңлаганчы
Вакыт узган булыр, соң булыр!
(«Соңгы язмыш яры»)

2. Гомумән сүзнең мәгънәсен аныклау, тулыландыру өчен кулланылган синонимнар. Әлеге очракка да мисаллар еш очрый. Мәсәлән:

Күрәсезме, әнә шул көрәштә
Күзгә карап ил ***алышына****.*
Үзгәрә *бит Татарстан йөзе –*
Кешеләрнең йөзе үзгәрә.
(М. Әгъләмов «Татар көрәше»)

«Әллә нинди дәшмәс йолдыз!» –
димсез
Янәсе, без шуңа гел ялгыз.
Ул нигәдер усал караганда,
Пәйда булганбыз *без,* ***туганбыз****...*
(Зөлфәт «Казык йолдыз»)

Шул тузанда мин үзем дә
торам әле чак-чак басып.
Юк, ***тайпылмыйм****,* ***китмим***
читкә*,*
тузаным да миңа тансык.
(Зөлфәт
«Мин үтәсе бу юллардан...»)

Югарыда китерелгән шигырь юлларында синонимнар мәгънә төсмере белән бер-берсеннән аерылсалар да, тулы картинаны күз алдына китерү өчен, автор тарафыннан уңышлы файдаланылганнар.

3. Чит телдән кергән сүзләргә, терминнарга аңлатма бирү өчен аныклагыч рәвешендә кулланылган синонимнар. Авторлар алынмаларны куллансалар да, аларның шигырьләрдә синонимлашуы юк дәрәҗәсендә. Ә терминнар исә, жанр таләбенә туры китерелеп, бөтенләй кулланылмый.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә француз теленнән кергән *мираж* сүзе түбәндәгечә аңлатыла: мираж – *фран.* 1) Горизонтта күкнең ялган сурәтләреннән яки ялган җир предметларыннан гыйбарәт оптик күренеш; 2) *күч.* Аңда, хыялда тудырылган нәрсә, хыял [б. 367]. Бу лексик берәмлек татар телендә *рәшә* сүзе белән мәгънәдәшлектә тора. Алар икесе дә телдә актив кулланылышта йөриләр һәм шигъри текстларда да урын алалар:

Мөстәкыйльлек шулай килер дисәк,
Бу алдавыч ***мираж****, бу –* ***рәшә****...*
(М. Әгъләмов «Татар көрәше»)

4. Күчерелмә мәгънәдәге образлы сүзнең мәгънәсен аныклау, ачу өчен тәкъдим ителгән синонимнар. Бу төргә шагыйрьләр иҗатыннан түбәндәге мисалларны күрсәтергә мөмкин:

Кайный *Казан,* ***гөрли*** *Казан,*
Без нәкъ шуның уртасында.
Без – бар! Димәк, сөю яши,
Димәк, яшәр бездән соң да.
(М. Әгъләмов «Без – бар!»)

Автор *кайнау, гөрләү* кебек контекстуаль синонимнарны шулкадәр уңышлы файдаланган

ки, күз алдына пар бөркеп кайнаучы казан килә. Ә чынлыкта исә әдип башкалада барган эшхәлләрнең, вакыйгаларның һәм анда катнашучыларның күңел кичерешләрен бирергә тели. Шул рәвешле образ тудыруда синонимнар зур вазифа башкаралар.

Моңа дәлил буларак түбәндәге шигъри юлларны да китерергә мөмкин:

*Мин **янам**,*
***шатланам**,*
***газапланам**,*
гаҗәп түгел – дөнья бу!
Карап тора миңа күзләр –
йөзләрендә тук елмаю.
(Р. Зәйдулла «Мин янам...»)

Биредә автор лирик геройның күңел кичерешләрен тасвирлау максатыннан төрле мәгънәдәге сүзләргә мөрәҗәгать итә, ләкин контекстта алар арасында мәгънә бәйләнешләре барлыкка килә.

5. Сүзнең билгеле бер мәгънәсенә яки мәгънә төсмеренә басым ясау өчен кулланылган синонимнар. Бу төр – шагыйрьләр тарафыннан шулай ук яратып кулланыла, чөнки хиснең югары ноктасын тасвирлуда уңышлы алым булып санала:

***Рәнҗүләргә**, **әрнү**, **үпкәләргә**,*
***Кимсенүгә** хәтле*
Тел тидереп сүз әйтүме әллә?
Сүз дә мәрхәмәтле.
(М. Әгъләмов «Сөю булып җиргә алма ява»)

Әлеге синонимнар кеше күңелендә генә була ала һәм саклана торган авыр хис-кичерешләрне тирәнрәк бирү өчен кулланылалар.

6. Нинди дә булса күренешкә тулырак, күләмлерәк характеристика бирү өчен. Бу төргә карый торган синонимнар еш кына парлы сүз буларак та кулланылалар. Алар, нигездә, контекстуаль синонимнардан торалар, ләкин тасвирлау объектын тулаем күз алдына китергән вакытта мөһим роль уйныйлар:

Син иплəгән, син сипләгән
сүзләр, –
***Аңлап**, **сизеп**, **тоеп** карасаң, –*
Якты гомер, утлы күмер икән
ләбаса!
(Зөлфәт «Шигырьдәш»)

7. Нинди дә булса бер билгене тулырак итеп, төрле яктан ачу өчен. Мәсәлән, Р. Зәйдулла халык күңелендәге рәнҗү хисен түбәндәгечә тасвирлый:

Кайда соң ул Тукай күргән
Без бергә теркәлгән җеп?
Гәрәйләрнең сөякләре
***Хурланып** ята, **рәнҗеп**.*
(«Җеп»)

Алдагы шигырь юлларында исә *ялгыш* төшенчәсе *ачы*, *зур* сыйфатлары ярдәмендә ачыла. Әлеге синонимнар кылынган ялгышның күләмен, көчен тагын да арттыра төшәләр:

Йокы аралаш төшләренә кереп,
И йөдәтә икән бер тавыш:
– Йоклау татлы булды синең
өчен –
*Бу гамәлең **ачы**, **зур** ялгыш.*
(В. Фатыйхов «Рәиснең йокы сәгате»)

8. Сөйләмгә киеренке, тәэсирле, гомумән патетик тон бирү өчен. Бу төркемгә керә алырдай мисалларның да күп булуы

ачыкланды. Мәсәлән, *җанга якын*, *кадерле булган* төшенчәләрне бирү өчен:

Изге *өем минем,* ***газиз***
Татарстан!
Ничә буын инде синдә тапмый
җылы,
Яки уңга китә,
Яки сулга китә –
Уңга – сулга китә улларыңның
юлы.
(М. Әгъләмов «Бүген»)

Алдагы мисалда диңгезгә хас сыйфатлар кешегә күчерелеп, аның күңелендә бара торган киеренке хисләрне белдерәләр:

Сөю тотты да тынлыкны
Урлап китте тәмам.
Хуш, тыныч яр!
Саумы, диңгез!
Дөрлим, дулкынланам.
(Р. Зәйдулла «Битараф идем...»)

9. Эш, күренеш, процессның дәвамлылыгын, интенсивлыгын күрсәтү өчен. Бу алымнан аеруча М. Әгъләмов оста файдалана:

Яшәргә килгән буласың
Матурлык белән генә,
Мәгънәсез Вакыт
*...**Сындыра**...*
*...**Җимерә**...*
*...**Вата**...*
*...**Бөгә**...*
(«Матурлык безнең белән»)

Бу синонимнар «Синонимнар сүзлеге»ндә түбәндәге тәртиптә бирелә: *вату – туздыру; җимерү; бозу; зыян китерү; сындыру* [Ханбикова, Сафиуллина, б. 30]. Әдип исә, синонимик рәтне кире тәртиптә кулланып, көчле тәэсир тудыруга ирешә.

Түбәндәге өзектә дә бу рәвешле кулланылган мәгънәдәш сүзләр укучыга процессның көчәюен анык күзалларга ярдәм итә:

Сызланадыр...
Әрнидер.
Авыртадыр *ла тәне*
Кыйныйлар шул
Көтү белән
Йөрисе килмәгәнне.
(Р. Зәйдулла «Качкын»)

«Синонимнар сүзлеге»ндә бу берәмлекләр түбәндәге тәртиптә бирелә: *авырту – сызлау; әрнү; сыкрау; чәнчү; чәнчешү; сулкылдау; сулыгу; сыкрану* [Ханбикова, Сафиуллина, б. 10]. Автор исә аларны киресенчә куллана.

10. Иң югары яки иң түбән дәрәҗәне бирү өчен. Мәсәлән:

*Ә бит **туңам**...*
Суык...
Калтыранам.
...Күкрәгемнән алып үпкәне
Суган, борыч салып табалыкта
Кыздырмакчы идем.
(М. Әгъләмов «Кан туганым бит син…»)

Салкын, суыкның тәнгә тәэсире нәтиҗәсендә кеше туңа, ә калтырану исә шул туңу халәтенең бер билгесе генә, әмма шигъри юлларда ул процессның югары дәрәҗәсе буларак бирелә.

Киләсе өзектә билгеләнгән сүзләр үзара тигез хокуклы синонимнар булсалар да, иң түбән дәрәҗәне белдерү чарасы буларак, бер-берсен тулыландырып киләләр:

Анда Сәйдәш моңсу көлемсери,
*Сибелә көй **әкрен**, **тын** гына.*
Сибелә язмыш...

Җирдә яшәүләре
Читенрәк икән моңлыга.
(Р. Зәйдулла «Күз яше»)

Мисаллардан күренгәнчә, шагыйрьләр синонимнарны төрле максатларда кулланалар. Биредә шуны да искәртеп үтү кирәк: кайбер синонимнарны бер үк вакытта берничә төргә кертеп карарга мөмкин. Мәсәлән, фикерне төгәлләү, аныклау яисә басым ясау, ассызыклап күрсәтү өчен кулланылган төрләргә. Монда авторның һәм укучының субъектив фикерләре мөһим роль уйнавын да ассызыкларга кирәк.

Мәгънәдәш сүзләр күбрәк олы һәм урта буын шагыйрьләрдә очрый. Яшьләр исә, нигездә, телдә еш кулланыла торган синонимнар белән чикләнәләр, алар иҗатында мондый чараларны төрләндерүгә омтылыш бик сизелми.

Әдәбият

Галиуллин Т.Н. Шигърият офыклары // Татар шигърияте: 1980–2000 еллар. Казан: Мәгариф, 2003. 352 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 848 б.

Ханбикова Ш. С. Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 280 б.

Ханбикова Ш.Х., Сафиуллина Ф.С. Синонимнар сүзлеге. Казан: Хәтер, 1999. 255 б.

Денмөхәммәтова Эльвира Николай кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Казан федераль университетының гомуми тел белеме
һәм тюркология кафедрасы доценты